

Mr. Tomislav Andelić

SREDNJOVJEKOVNA CRKVA U TEPČIĆIMA KOD ČITLUKA

Već davne 1980. godine, u dva navrata, skupina arheologa obišla je niz kasnoantičkih lokaliteta u Hercegovini da se odaberu i predlože tadanjoj *Zajednici za nauku BiH* dva arheološka nalazišta, gdje su smješteni kasnoantički sakralni objekti.¹ Najzad je odlučeno da za znanstveni projekt predložimo lokalitete *Crkvina* u Tepčićima kod Čitluka i istoimeni lokalitet u *Idriz-mahali* u Trijebnju kod Stoca. Konstatacija svih koji su obilazili te lokalitete bila je da se na njima najvjerojatnije kriju kasnoantički sakralni objekti - bazilike. I na jednom i na drugom lokalitetu površinski arheološki nalazi (obilje rimske cigle, keramike, antičkih spolja i dr.) bili su sigurna indicija da se tu nalaze kasnoantički sakralni objekti. Imajući u vidu te činjenice, Muzej Hercegovine "je konkurirao" kod *Zajednice za nauku BiH* s temom *Kasnoantičke sakralne građevine (bazilike) u Tepčićima kod Čitluka i Trijebnju kod Stoca*.² Projekt je odobren i realizacija je otpočela 1981. godine, a završila 1983., kako je i bilo predviđeno.

Istraživanje je počelo u Tepčićima kod Čitluka, a nastavilo se u Trijebnju. U ovom je radu naše zanimanje usmjereno na istraživanje

¹ U ekipi za rekognosciranje bili su: mr. Tomislav Andelić, dr. Pavao Andelić i dr. Ivo Bojanovski.

² Projekt je izradio mr. Tomislav Andelić, koji je bio i glavni istraživač. Cijeli se projekt izvodio preko Zemaljskog muzeja BiH kao registrirane znanstvene institucije.

lokaliteta *Crkvina* u Tepčićima, dok će o Trijebnju biti govora nekom drugom prigodom.³ Godine 1983., kada je projekt završen, sa sigurnošću se moglo konstatirati da ni u Tepčićima ni u Trijebnju nisu otkriveni sakralni objekti iz vremena kasne antike (IV. - VI. st.) nego manje srednjovjekovne crkve, oko kojih je bilo i srednjovjekovnih nadgrobnih stećaka.

Prema tome, arheološka građa, koja slijedi, i rezultati istraživanja odnose se na srednjovjekovnu crkvicu u Tepčićima. Namjera nam je bila ispitati kasnoantičku baziliku, ali su iskopavanja pokazala da se radi o sakralnom srednjovjekovnom objektu, s kojima hercegovačka kulturna povijest prilično oskudijeva.

OPIS I HISTORIJAT LOKALITETA

Lokalitet *Crkvina* u Tepčićima kod Čitluka (slika 1.), smješten uz asfaltну cestu Mostar - Tepčići, malo poznajemo iz arheološke literature. Listopada 1959. na tom je lokalitetu vršio sondažno iskopavanje i istraživanje prof. Marko Vego. Rezultati iskopavanja nisu publicirani. Iz dnevnika iskopavanja, koji se nalazio u Muzeju Hercegovine, poznato je da se iskopavanje izvodilo za potrebe tadanjeg Zavičajnog muzeja u Mostaru. U dnevniku prof. Vego navodi da su na Crkvini pronađeni dijelovi temelja zgrade, ali se "nisu mogli slijediti zbog nedostatka finansijskih sredstava".⁴

Šefik Bešlagić u svojoj knjizi *Stećci* (topografsko-kataloški pregled)⁵ također spominje Crkvinu u Tepčićima. Prema njegovim podacima tu se nalazi srednjovjekovna nekropola sa 39 stećaka (10 ploča, 27 sanduka, 2 sljemenjaka).

U Čitluku i okolici, još od Austrije do danas, nije vršeno ozbiljnije arheološko istraživanje. Ako izuzmemo prof. Vego i neke manje slučajne arheološke intervencije, drugo ništa nije urađeno.

Uzimajući u obzir te činjenice, dio projekta koji se odnosi na Tepčiće ima svoju punu društvenu i znanstvenu opravdanost. Rekognoscirajući teren Tepčića prije iskopavanja, moglo se primijetiti

³ U ovom napisu riječ je samo o Crkvini u Tepčićima kod Čitluka na nagovor Uredništva "Hercegovine".

⁴ Dnevnik prof. M. Vege bio je arhiviran u Zavičajnom muzeju. Danas više ne postoji jer je u ratu uništena muzejska arhiva.

⁵ Šefik Bešlagić, *Stećci* (topografsko-kataloški pregled), Sarajevo, 1971.

da se južno od otkrivenog objekta, na širem prostoru, nalaze razbacani ulomci prapovijesne keramike, naročito na mjestu gdje je danas lokva koja služi za napajanje stoke.⁶ U profilima lokve vide se kulturni slojevi, iz kojih se i danas rukom mogu izvaditi komadi prahistorijske keramike koja, sudeći po općim karakteristikama, pripada brončanom ili željeznom dobu. Mala kružna uzvišenja na lokalitetu i oko njega, vjerojatno, pripadaju prahistorijskim tumulima s kojih je kamenje odneseno za suhozidne ograde ili u groblje. Zbog nedostatka sredstava nismo bili u prilici da to arheološkom metodom i provjerimo.

Na Crkvini nalazimo i antički površinski materijal (ciglu, keramiku, ostatke arhitekture). Zanimljivo je da su tri stećka napravljena od antičkih spolja: dva su, po svojoj prilici, od poklopaca antičkih sarkofaga, a treći predstavlja postament ili nešto slično (slike 2., 3. i 4.).

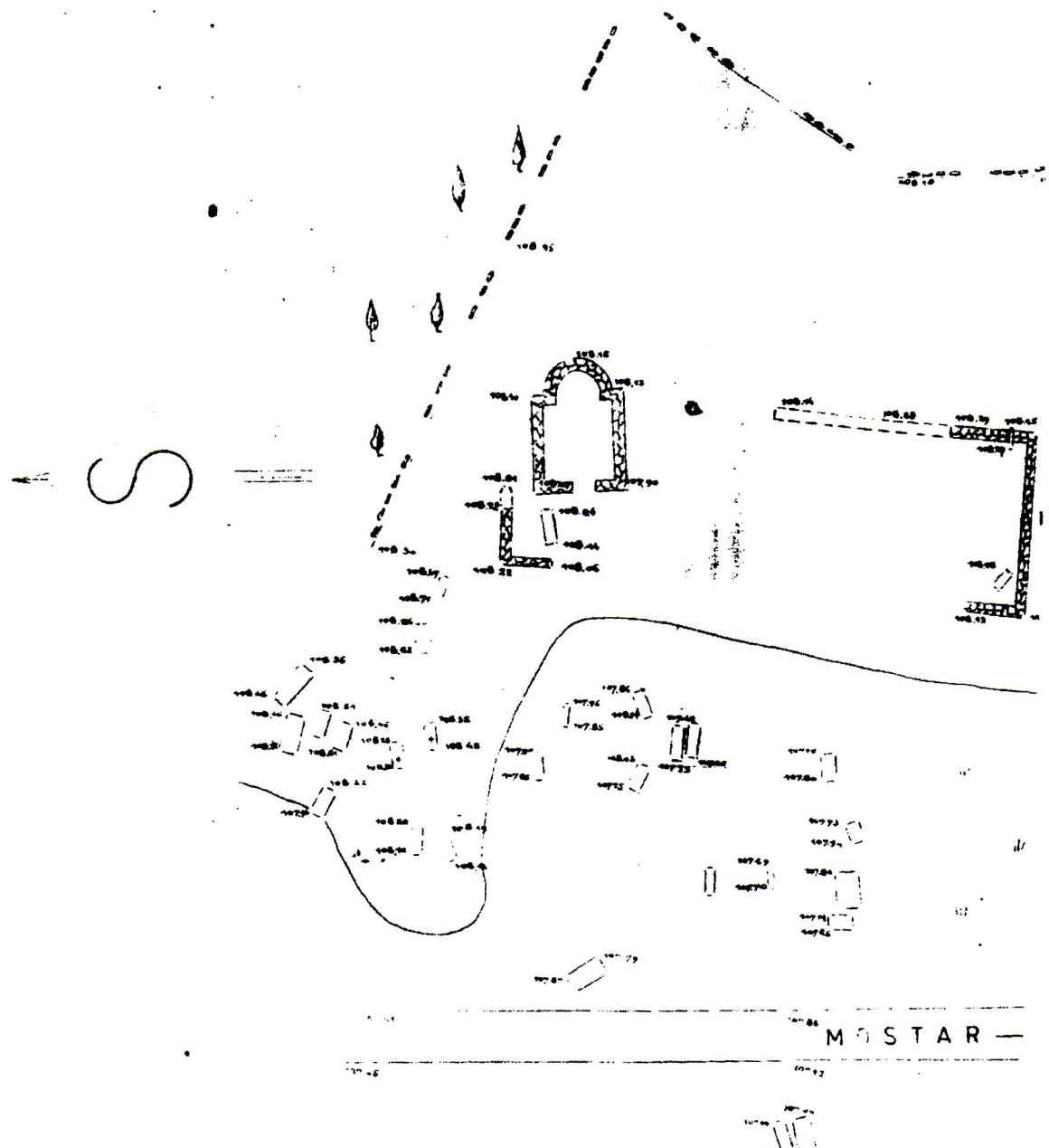
STANJE PRIJE ISKOPAVANJA I TIJEK ISKOPAVANJA

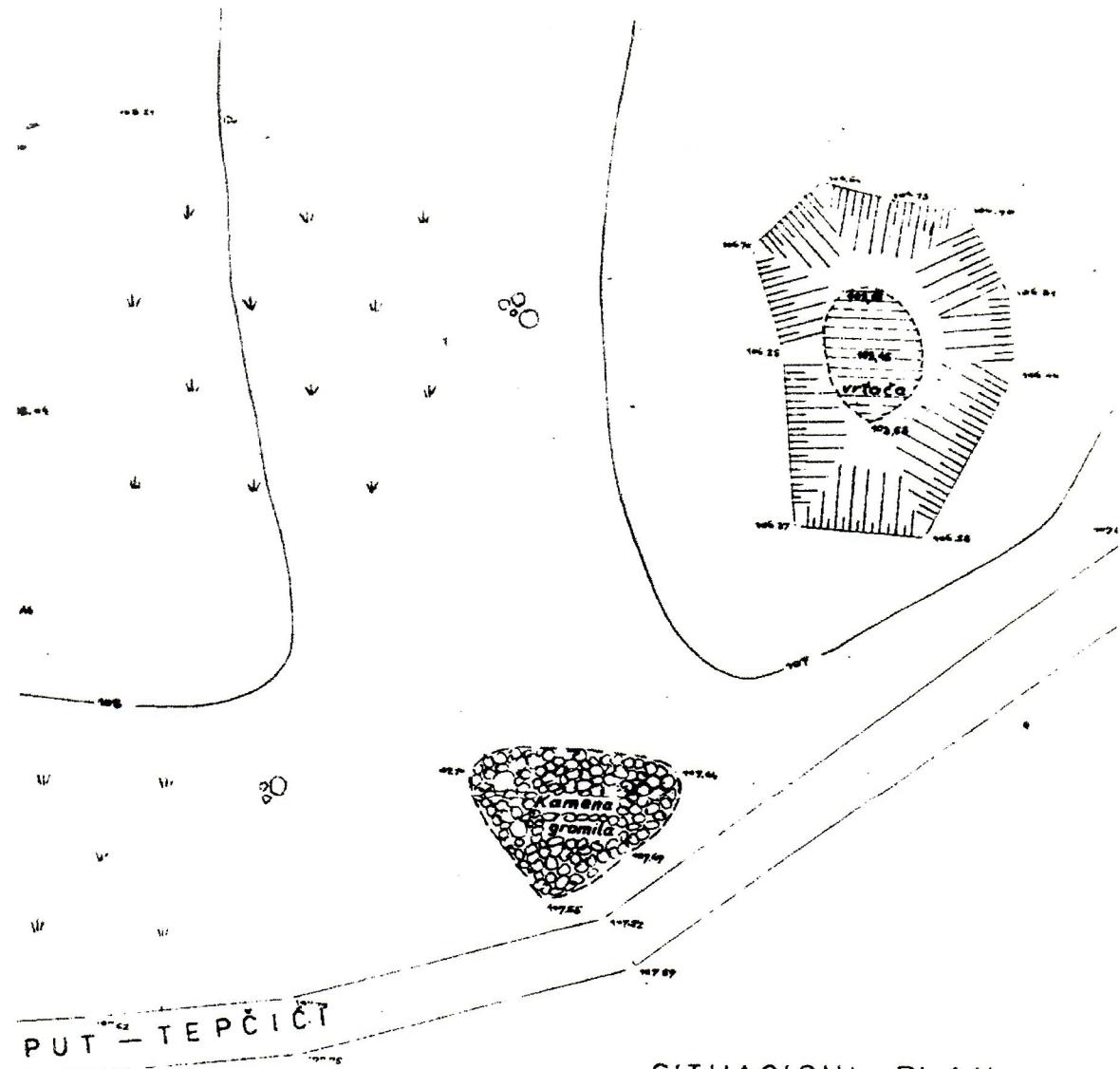
Arheološko iskopavanje i istraživanje u Tepčićima otpočelo je, kako je rečeno, 1981. a završeno 1982. godine. Realizacija projekta počela je s izvjesnim zakašnjenjem zbog opravdanih finansijskih razloga.

U 1981. godini, prije no što se prišlo iskopavanju, pribavljen je plan lokaliteta u Katastarskom uredu u Čitluku, iz kojega je vidljivo da je lokalitet Crkvina na zemljištu koje pripada općedruštvenoj imovini te, što se tiče imovinsko-pravnih odnosa, nije bilo smetnji.

Visoko i nisko rastinje (drača, grab i dr.) koje je pokrivalo i prekrivalo cijeli lokalitet otežavalo je istraživačke rade. Nakon fotografiranja i skidanja rastinja s lokaliteta, po slobodnoj procjeni, moglo se pretpostaviti da eventualni sakralni objekt ima orijentaciju sjever-jug. Teško je bilo ocijeniti gdje se nalaze zidovi jer niti jedna kontura nije bila vidljiva. Ekipa je odlučila da se prvo počne s iskopavanjem na južnoj i jugoistočnoj strani lokaliteta, a poslije da se pride njegovu sjevernom i sjeveroistočnom dijelu. Nakon nekoliko prvih dana istraživanja mogli smo konstatirati da se na tom dijelu

⁶ Rekognosciranje terena u okolini lokaliteta obavila je ista ekipa koja je vršila istraživanje na Crkvini.

SITUACIONI PLAN

ISKOPINA IZ SREDNJOVJEKOVNE NEKROPOLE

SA STEĆCIMA NA LOKALITETU

CRKVINE

NA TEPCIĆIMA KOD ČITLUKA

M = 1:250

Scimiliano: luglio 1982

Aktivitaetsseiten

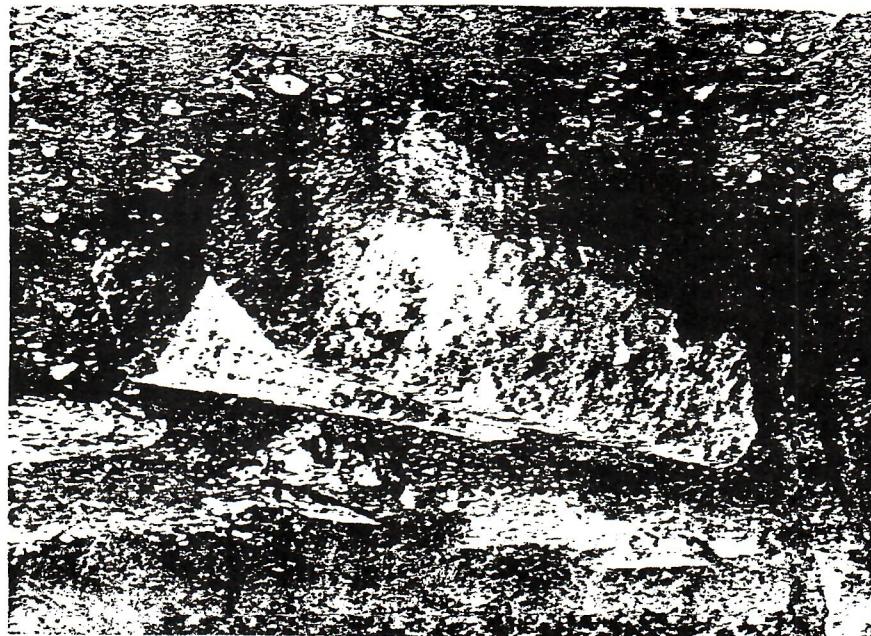
Rimokatoličko groblje

TEPCÍČI

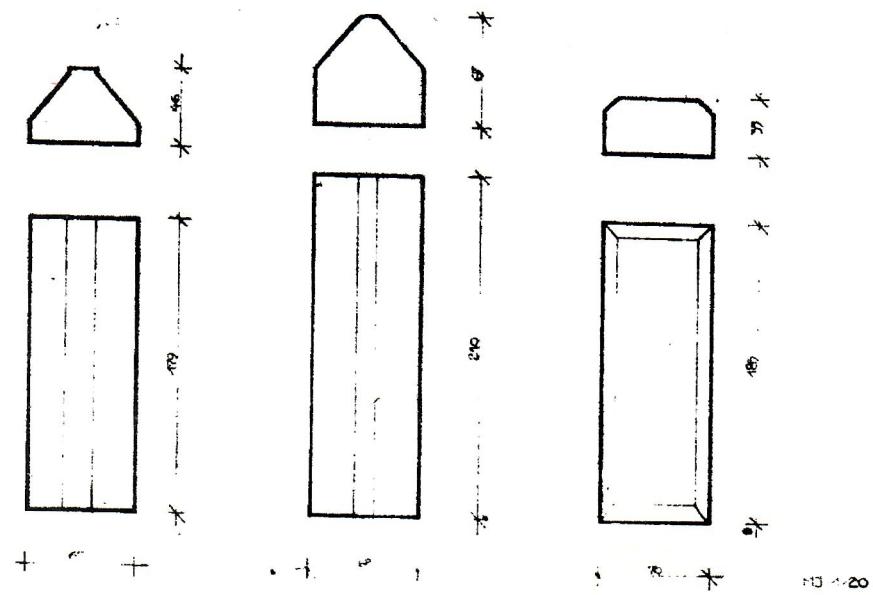
S11

Slika 2.

Slika 3.

Slika 4.

lokaliteta krije temeljno kamenje građevine nepoznate funkcije. Zid je na pojedinim mjestima iskrivljen, čak i isprekidan. U prvom navratu otkriveno je 15-ak metara zida, kako na južnoj tako i na istočnoj strani. U dalnjem traganju za istočnim i zapadnim zidovima zaključili smo da su potpuno zarušeni, nešto grobnim ukopima, a nešto drugim rušenjima. Otkriveni, loše izvedeni, zidovi nisu ulijevali dovoljno nade da su to ostaci kasnoantičke bazilike. Nakon neizvjesnosti i nejasnoća ekipa usmjerava svoj rad na istraživanje sjeveroistočne strane lokaliteta, gdje su se raspoznavale veće gomile ruševina. Tu je postavljena sonda dim. 10 x 8 m. U okviru sonde skidao se sloj na razini ostalog terena. Produbljujući sondu, otkriveno je 14 grobova s arhitekturom od okomito postavljenih kamenih ploča na koje naliježu horizontalno postavljene ploče (slika 5.). Grobovi su uglavnom orijentirani pravcem istok-zapad s malim odstupanjima. Izuzetak čini jedan grob, čija je orijentacija sjever-jug. Grobovi su bez priloga pa je, prema tome, i njihovo datiranje otežano. U vrijeme otkrivanja grobova pronađeno je i nekoliko fragmenata keramike, tamnosive boje, u čijem se prijelomu vidi dosta bijelih zrnaca pijeska. Nekoliko ulomaka nose na sebi i ornamente u obliku cikcak-ureza. Nad jednim grobom bio je rustično izrađen stećak. Po

Slika 5.

malobrojnim ulomcima keramike i arhitekturi grobova teško je reći kojem bi vremenu pripadali ukopi (iako nas podsjećaju na kasniji period srednjeg vijeka, dok neki ulomci keramike upućuju na rani srednji vijek).

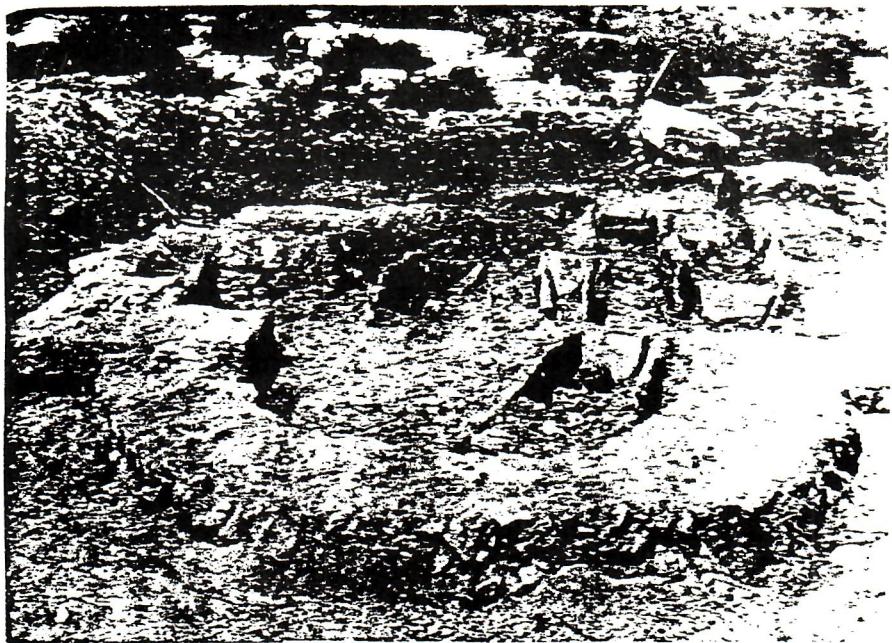
U 1981. godini, pred kraj iskopavanja, naišli smo na temelje polukružne apside promjera 2 m. Tek je tada bilo jasno o čemu se radi na tom lokalitetu. Napokon smo se uvjerili da eventualni objekt ima orijentaciju istok-zapad, a ne sjever-jug, kako se prvobitno mislilo sudeći prema izgledu i konfiguraciji terena. Apsida je samo toliko otkrivena da bi se mogla snimiti. Budući da su finansijska sredstva bila ograničena, iskopavanje se nije moglo nastaviti. Nakon fotografiranja, ucrtavanja i televizijskog snimanja apsida i drugi dijelovi objekta djelomično su zatrpani zemljom da bi se zaštitili od nepoželjnih radoznalaca. Na kraju iskopavanja u 1981. godini moglo se naslutiti da se u Tepčićima ipak ne nalazi kasnoantička sakralna građevina nego srednjovjekovna crkva, koju je bilo teško, na osnovi nepotpunih istraživanja, vremenski preciznije definirati.

Od pokretnoga arheološkog materijala bilo je ulomaka rimske keramike, cigle i druge keramike, čija pripadnost još uvijek nije poznata. U apsidi je izvađeno tesanih i pritesanih komada (kvadara) sedre i muljike koji najvjerojatnije pripadaju svodu apside.

Iskopavanje u 1982. godini otpočela je mlađež čitlučke općine pod nadzorom arheologa, autora ovoga rada. To je bio dragovoljni prinos mlađeži Čitluka istraživanju i zaštiti spomenika kulture u svojoj općini.⁷ Najprije je skinut sloj jalovine i humusa s kulturnih ostataka (arhitekture i grobova). Potom je nastavljeno otkopavanje objekta, crkve, koja je ranije otkrivena samo na prostoru apside. Ponavlja se ranija situacija. I u crkvi i izvan crkve otkriven je niz srednjovjekovnih grobova, uglavnom s arhitekturom. Osim 14 grobova, otkrivenih 1981. godine, na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani crkve otkriveno je i istraženo 7 grobova. Oni su također bili uobičajene orijentacije istok-zapad, dok su 2 sjever-jug. Zanimljivo je da je, osim spomenutih grobova izvan crkve, otkriveno i 7 grobova u unutarnjem njezinom prostoru (slika 6.). I oni su s arhitekturom, osim jednoga. Svi su ispitani grobovi bili bez priloga. Rijetki su ulomci tamnosive keramike bez ornamenta. U jednom grobu nađena je okrugla perla, vjerojatno od toka. Zanimljivo je da od 14 grobova, otkrivenih i ispitanih u 1982. godini, njih 5 odnosi se na dječje grobove. To nas navodi na pomisao da se možda radi o nekoj epidemiji ili nekom drugom uzroku pomora djece. Datiranje grobova opet je predstavljalo veliki problem. Po načinu sahranjivanja i arhitekturi grobova mogli bismo ih smjestiti u kasni srednji vijek. Nad jednim grobom bio je stećak, koji svojim dimenzijama i oblikom podsjeća na neku antičku spoliju (možda bazament).⁸ Iskopavanjem groba ispod stećka ustanovljeno je da je poremećen (slika 7.). Vjerojatno se radi o tragaču blaga. U tijeku iskopavanja otkrivena su još 2 groba 20-ak metara zapadno od crkvice. Jedan je bio ispod stećka, a drugi nije imao nikakva površinskog biljega. Stećak je oblika sljemenjaka, napravljen od poklopaca antičkog sarkofaga. Niti jedan grob nije imao priloga. Među grobovima i ispod njih otkriveni su temeljni zidovi crkvice manjih dimenzija (7 x 4,60 m). Uzete su vanjske mjere. Sudeći po velikom broju kvadara

⁷ U otkrivanju jalovine i šuta s lokaliteta sudjelovalo je 25 mlađića i djevojaka. Njihov je rad bio vrlo koristan.

⁸ Vidi Plan lokaliteta.

Slika 6.

Slika 7.

od sedre i muljike, naročito u prostoru apside, crkvica je imala svod bar nad apsidom. Apsida je, kako je ranije napomenuto, polukružnog oblika i izlazi izvan. Temeljno kamenje nije postavljeno pravilno u redove, nego je bez reda ugrađivano u zid. Crkvica je, sudeći po oskudnim ostacima crkvene plastike, bila skromno dekorirana.

U vrijeme iskopavanja otkriven je jedan ulomak od muljike sa zrakastim urezima i dio pilastra s trokutastim plitkim urezima. I jedan i drugi ulomak podsjećaju na rad koji se njegovao u kasnoj antici. Otkrivena su i dva ulomka prozorske tranzene koji se mogu spojiti. Obradba tih ulomaka mnogo je slabija nego prethodnih, pa zato vjerojatno i nisu istodobni. Otkriven je i jedan mali ulomak na kojem se primjećuje dio lica neke osobe (?).

Kada je bila otkrivena cijela osnova crkve, moglo se primijetiti da se nalazi u okviru veće građevine, čiji su temelji 1981. godine otkriveni 30-ak metara južno od crkvice. Da bismo se u to uvjerili, prišlo se prodrubljuju slojeva uz unutarnje ivice zida na južnom dijelu lokaliteta. Nakon toga moglo se ustanoviti da je crkvica sagrađena na sjeveroistočnom uglu veće antičke ili kasnoantičke građevine (*villa rustica*). Otkriveni ostaci arhitekture na lokalitetu Crkvine u Tepčićima su, nakon iskopavanja, uređeni i dijelom zatrpani. Temelji crkve ostali su otvoreni i vidljivi radi eventualne konzervacije.

Ondašnji Muzej Hercegovine, na sugestiju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, pokušao je da preko Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru i Skupštine općine Čitluk iznađe mogućnost da se vrijedan i izuzetno rijedak objekt sakralne arhitekture u Tepčićima konzervira, pa možda i restaurira.

U tijeku zahvata na objektu crkve izvršeno je sondiranje jedne kamene gomile 30-ak metara jugozapadno od crkve. Grudina je prije iskopavanja sličila malom tumulusu. Prokopom kroz sredinu ustanovilo se da i tu ima grobova koje je prof. Vego ili netko drugi istraživao.

Zanimljivo je da u grudini nije nađen niti jedan ulomak s ukrasom. U podnožju gomile primijećene su slabo vidljive temeljne konture zida koje podilaze pod asfaltnu cestu. Prateći ga, nismo dobili nikakvih novih podataka. Kada je čitava kamena grudina prekopana, moglo se konstatirati da se ispod nje krije zidan objekt kojemu, za sada, ne znamo funkcionalnost. Odustalo se, međutim, od daljnog ispitivanja na tom mjestu.

SREDNJOVJEKOVNI UKOPI BEZ NADGROBNIKA

Kako je već istaknuto, u tijeku cjelokupnog iskopavanja otkriveno je i ispitano 28 grobova koji nad sobom nisu imali nikakve vidljive grobne oznake. Od njih je 7 grobova u unutrašnjosti crkve. Uglavnom, svi su orijentirani istok-zapad s izvjesnim odstupanjima. Manji je broj orijentiran sjever-jug. Većina je grobova s arhitekturom od ploča muljike i krečnjaka. Konstrukcija grobova sastojala se od vertikalno postavljenih ploča, na koje su nalijegale horizontalne ploče. Svega nekoliko grobova bilo je bez arhitekture. Ako se izuzme koji primjerak keramike sa ili bez ornamenta, u grobovima nije bilo nikakvih drugih priloga. To stvara velike teškoće kada je riječ o datiranju ukopa.

I grobovi koji su nad sobom imali stećke od antičkih spolja također su bez ikakvih priloga. Stećak od antičkog postamenta, koji je stajao ispred crkve, imao je grob potpuno poremećen. Grob otkopan ispod stećka, napravljenog najvjerojatnije od poklopca antičkog sarkofaga, također nije imao nikakvih priloga.

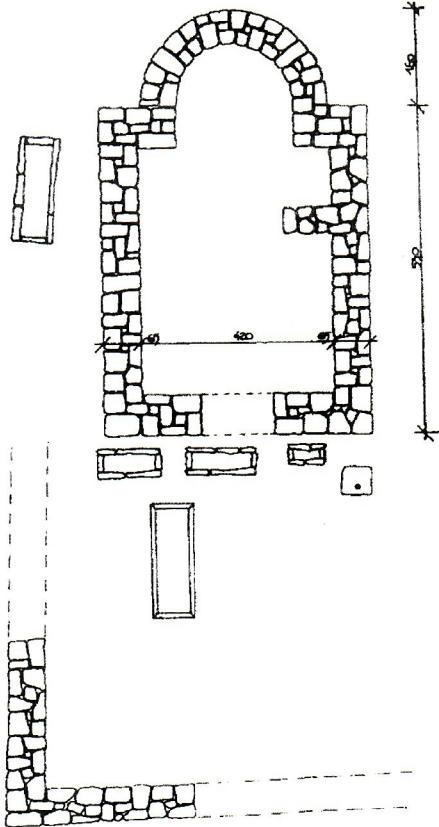
Danas srednjovjekovna nekropola u Tepčićima broji 28 stećaka. Šefik Bešlagić u svom katalogu spominje ih 39. Što je bilo s 11 stećaka, u međuvremenu, nije jasno. Da li su ljudi, koji su ogradili groblje i asfaltirali cestu Mostar - Tepčići porazbijali izvjestan broj, nije poznato. Možda se radi i o tiskarskoj grešci u katalogu.

Na toj nekropoli uglavnom se radi o amorfnim pločama bez ukrasa. Ukrasena su samo 2 sanduka. Ukrasni su motivi tordirana vrpca i križ. Ima oštećenih i razbijenih primjeraka. Nekropolu bi trebalo zaštiti i, konzerviranu i restauriranu, prezentirati.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

(položaj i plan crkve, orijentacija, dimenzije, opis zidova i način gradnje)

Crkva je sagrađena na ravnom terenu i predstavlja tip jednobrodne manje sakralne građevine s polukružnom apsidom koja izlazi izvan (vidi plan, slika 8.). Orijentirana je istok-zapad s ulazom na zapadnoj strani. Dimenzije su crkve: dužina 6,90 m, širina 5,5 m (vanjske mjere). Prilikom iskopavanja nije zatečena podnica. Vjerojatno je postojala, ali su je brojni srednjovjekovni ukopi u potpunosti uništili.

Slika 8.

Je li oltarski prostor bio na nešto većoj razini u odnosu na ostali crkveni prostor nije poznato. Od oltara i oltarne menze nije ništa očuvano. Već je istaknuto da je otkriveno mnogo komada pritesane sedre i muljike, što potvrđuje da je apsida bila presvedena. Kako u kopanju nije pronađeno željeznih čavala (samo par komada), navodi nas na pomisao da je crkvica bila pokrivena kamenom pločom, kao što je slučaj i s crkvom u Trijebnju kod Stoca (o kojoj će biti govora nekom drugom prigodom). Crkva je izvedena i ozidana vrlo korektno i pravilno. U unutrašnjosti crkve očuvao se samo na desnoj strani pilastar koji nije naknadno dodan nego je organski vezan za osnovni zid. Ispred crkve, na desnoj strani, otkriven je četvrtasti kamen od muljike, na čijoj se gornjoj površini nalazi kružna

rupa. Najvjerojatnije pripada trijemu koji se nalazio pred ulazom u crkvu služeći kao bazament stupu. Brojni i gusti srednjovjekovni ukopi uništili su mnoge elemente koji se odnose na sustav i način gradnje.

POKRETNI NALAZI

Od ulomaka kamene plastike, do kojih se došlo iskopavanjem, treba spomenuti sljedeće fragmente:

1. Dio bazamenta od muljike koji na svojoj užoj gornjoj strani, u oštećenom plastičnom okviru, ima plastične trokutaste ureze. S druge strane nalazi se prazno polje bez ukrasa. Sve su strane prilično oštećene. (Tabla I., slika 1.)

Dimenzije: visina 26 cm, širina 22,5 cm, debljina 15,3 cm.

2. Mali ulomak od muljike, na čijoj se prednjoj strani vide ostaci dvaju slova. Za prvo se ne može sigurno tvrditi o kojem se slovu radi, a drugo je slovo I. Nedostatak većeg broja slova onemoguće neko određenije značenje. (Tabla I., slika 2.)

Dimenzije: visina 14,5 cm, širina 14 cm, debljina 9 cm.

3. Tri ulomka koji se spajaju a pripadaju kamenoj prozorskoj tranzeni. Rustičan rad. Moguća je rekonstrukcija. (Tabla I., slika 3.)

Dimenzije: dužina 29 cm, širina 27 cm, debljina 3 cm.

4. Mali ulomak s kosim urezima koji idu i na jednu i na drugu stranu. (Tabla II., slika 2.)

Dimenzije: dužina 5,7 cm, širina 7,8 cm, prosječna debljina 5 cm.

5. Uломak osmokutnog stupića slabo obrađenog i malo pritesanog. (Tabla I., slika 4.)

Dimenzije: visina 30 cm, promjer 12 cm.

6. Okrugla ploča od rimske cigle prošupljena na sredini. Nije poznata funkcionalnost. (Tabla II., slika 1.)

Promjer: 8,7 cm.

7. Miljevi ulomak s ostatkom polukružnog udubljenja.

Dimenzije: visina 10 cm, širina 9 cm, debljina 7,5 cm.

STAKLO, KERAMIKA, ŽELJEZNI PREDMETI

Stakla je na Crkvini bilo svega nekoliko ulomaka, a ono se zasigurno može smatrati rimskim. Niti jedan ulomak nije karakterističan.

Ni keramike nije bilo u izobilju. Ono što je otkriveno najvjerojatnije pripada grobnim prilozima, jer nigdje u tako gusto postavljenim srednjovjekovnim ukopima nije nađeno in situ keramike ili nekih drugih predmeta. Od keramičkih fragmenata izdvajamo samo nekoliko, za koje smatramo da su karakteristični. U prijelomu se vidi dosta bijelih zrnaca.

1. Dio grla lonca koji se sastoji iz dva ulomka. Sudeći po ulomku, lonac je bio s grlotom blago povijenim prema vani. Na dijelu lonca, gdje trbuš prelazi u grlo, vidljivi su elementi u vidu utisnutih kružnih uboda, a ispod toga cikcak-urezi također od sličnih uboda. (Tabla III., slika 1.)

2. Još jedan mali ulomak od trbuha s istim ukrasom kao kod prethodnog.

3. Ulomak od grla lonca bez ukrasa. Pečenje je kvalitetnije od prethodnog ulomka. U prijelomu je mnogo bijelih zrnaca pijeska. Grlo je jače povijeno prema vani. (Tabla III., slika 2.)

4. Ulomak od drška zemljane posude. Sudeći po kvalitetnom pečenju i glatkoj površini, može se pretpostaviti da ovaj fragment pripada nekoj prahistorijskoj posudi. Takvih ili sličnih komada može se naći u profilima lokve južno od Crkvine. (Tabla III., slika 3.)

Metalnih predmeta i ostataka otkriveno je vrlo malo. Oni se uglavnom sastoje od nekoliko ulomaka željeznih eksera i lista željeznog nožića. (Tabla III., 1-5)

Nažalost, svi su predmeti stradali u ratu. Bili su, zajedno s ostalim predmetima Arheološkog odjela, u arheološkom depou smještenom tik uz Stari most. Nasreću, kopiju projekta autor je imao kod sebe pa mu je bilo moguće pisati ovaj rad. Možda će se jednog dana bar neki kameni ulomci ipak pronaći.

ARHEOLOŠKA, POVIJESNA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U uvodnom je dijelu rečeno da crkve, kakve su otkrivene u Tepčićima i u Trijebnju, zaslužuju izuzetnu pozornost, posebno ako znamo da taj tip srednjovjekovnih sakralnih građevina nije dovoljno poznat u Hercegovini, a može se slobodno reći ni u Bosni.

Konzultirajući brojnu arheološku i povijesnu literaturu, koja se odnosi na srednjovjekovno sakralno graditeljstvo u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na Hercegovinu, može se uočiti da je sličnih crkava otkriveno i u drugim krajevima Hercegovine, na primjer u Ošanićima kod Stoca, središnja crkva u Trijebnju (Sv. Nikola) također kod Stoca, Crkva sv. Akima u Fatnici kod Stoca, više crkava u župi Žabi i u Popovu.

Takve crkve nalazimo i u Mušićima kod Domaševa u župi Ljubomir, pa takva je živuća Crkva sv. Akima u Vrpolju, u Ljubomiru, u Razićima i Biskupu kod Glavatićeva (Konjic).

Slična crkva našoj u Tepčićima nalazi se u Kočelu kod Trebinja. Tamošnje stanovništvo tvrdi da je "posvećena sv. Varvari". To je jednostavna, jednobrodna građevina s polukružnom apsidom. Sagrađena je od pritesanog kamena. Objavili su je Vojislav Korać i Vojislav Đurić u radu *Crkve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini*. Opisana crkva datirana je u 1488. godinu, a sagrađena je po želji

katoličkog svećenika don Vlaha Gabrijelisa.⁹

Ostale trebinjske crkve iz kasnijeg vremena (tursko doba) imaju u svojim planovima izvjesnih sličnosti s našom crkvom u Tepčićima, ali se u nekim dijelovima ipak razlikuju.

Što se tiče Bosne, poznato mi je da je kolegica Margita Gavrilović, bivši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, svojevremeno vršila iskopavanje srednjovjekovne crkve u Haljinićima kod Ćatića (Kakanj). Po sjećanju dr. Pave Andelića crkva u Haljinićima ima dosta sličnosti s crkvom u Tepčićima. Nažalost, to iskopavanje nikad nije publicirano, pa o toj crkvi ne znamo drugih podataka.

Odsutnost bilo kakvih pisanih izvora o spomenutoj crkvi, ali i tradicije u narodu, uz to i oskudnost u nalazima stvaraju probleme i teškoće u datiranju objekta. Niti jedan pokretni i nepokretni nalaz ne može sigurno svjedočiti o vremenu nastanka toga sakralnog objekta.

Crkva u Tepčićima svoje analogije nalazi na više mjesta u Dalmaciji. Tipičan je primjer za to Crkva sv. Mihovila u Stonu iz XII. stoljeća.

Oskudni i malobrojni primjeri keramike koji su pronađeni kao grobni prilozi s cikcak-ornamentima bili bi donekle dokaz da bi tepčićka crkva mogla biti iz XI. ili XII. ili do polovice XIII. stoljeća.

Nalaz prozorske tranzene romaničkog oblika i način gradnje donekle nas upućuju na to vrijeme. Kada je riječ o datiranju takvih i sličnih objekata, moramo imati u vidu da takav tip crkava ima svoj vrlo dug razvojni put čak od vremena kasne antike pa, tako reći, do današnjih dana.

Malobrojni ulomci kamene plastike u Tepčićima dokaz su da je crkva bila skromno dekorirana, ali zbog velike usitnjenosti većini njih nije se mogla ustanoviti funkcionalnost.

Nedostatak novčića i nekih drugih sigurnijih dokaza onemogućuju da preciznije vremenski odredimo crkvu u Tepčićima. Da ona spada u crkve XII. i XIII. stoljeća svjedoci su i brojni amorfni stećci - ploče i sanduci - za koje se pretpostavlja da su nastali krajem XII. i u XIII. stoljeću. Oni su postavljeni kao nadgrobnici u ruševinama crkve, pa stoga bi i bilo razloga da u izvjesnom smislu posluže za datiranje crkve.

⁹ Vojislav Korać-Vojislav J. Đurić, Crkve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini i dubrovačko graditeljstvo XV-XVII vijeka, str. 567.

Odsutnost nalaza od željeza (ekseri, klanfe i dr.) i ugljenisanog drveta potvrđuje da je tepčićka crkva bila najvjerojatnije pokrivena kamenom pločom. Dobar dio te ploče upotrijebljen je za grobove, suhozidine, izgradnju puta i novog groblja nedaleko od lokaliteta.

Konzervatorima i restauratorima preporučujemo da se crkva konzervira i restaurira kako bi se mogla prezentirati kulturnoj i znanstvenoj javnosti kao jedini spomenik sakralne arhitekture u čitlučkoj općini.

Na kraju treba reći da će dopunska iskopavanja i istraživanja takvih i sličnih objekata biti neophodna, jer ovaj primjer nije dovoljan da bi se takav tip sakralnih građevina u potpunosti sagledao i vremenski odredio.

Zadatak je i budućih arheologa da nastave istraživanja jer ovakvi sakralni objekti predstavljaju važne i značajne objekte našega srednjovjekovnog sakralnog graditeljskog naslijeda.

Mag. Tomislav Andelić

Mittelalterliche Kirche in Tepčići bei Čitluk

Zusammenfassung

In der Einführung erläutert man, wie auf den Lokalitäten mit ausdrücklich antiken archäologischen Denkmälern die aus dem Mittelalter stammenden Objekte entdeckt wurden.

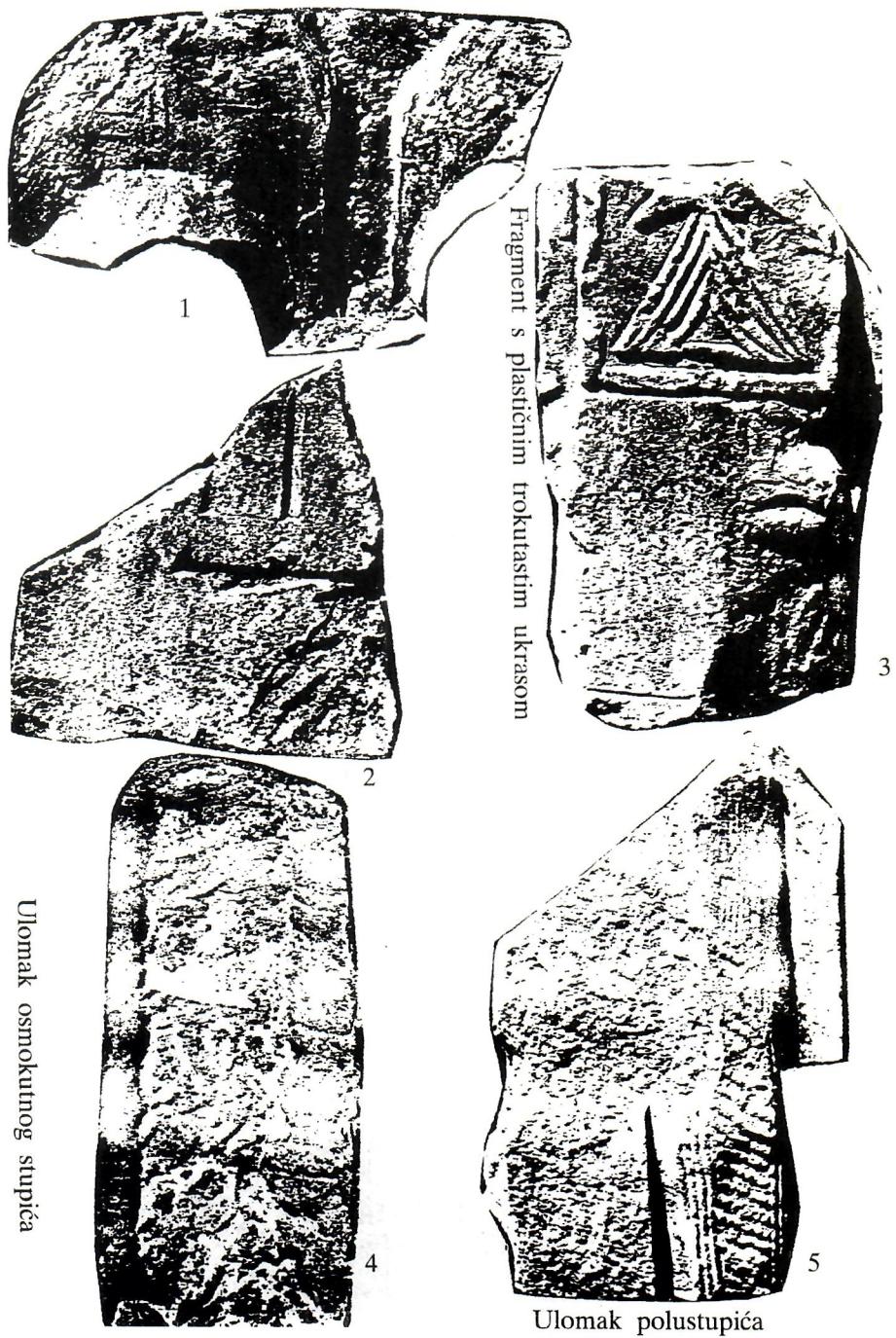
Über die Kirche in Tepčići bei Čitluk schreibend, weist der Verfasser zuerst auf die bisherigen von Marko Vego und Šefik Bešlagić betriebenen Forschungen in dieser Lokalität hin und beschreibt anschließend die archäologischen Funde und Denkmäler, verstreut in einem relativ weiten Raum: Keramik aus einer größeren vorgeschichtlichen Siedlung (Bronze- und Eisenzeit), Backstein und Zeugnisse der Architektur aus der römischen Zeit und mittelalterliche Bogomilengrabsteine.

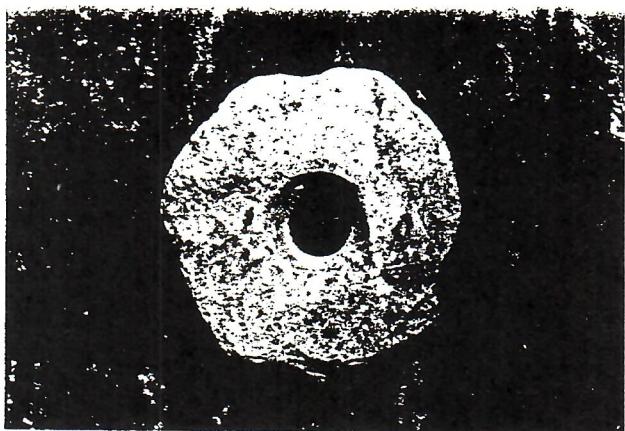
Der Verfasser verfolgt die Forschung in allen Einzelheiten: die Ausrodung der Vegetation und danach die Ausgrabung, die in erster Absicht auf ein Bauwerk römischer Herkunft gerichtet war, dessen Umrisse schon auf der Oberfläche zu erkennen waren. Bereits am Anfang stieß man dabei auf zahlreiche mittelalterliche Gräber mit und ohne Grabsteine und im Ausgrabungsfund erschienen neben

dem römischen Baumaterial auch Bruchstücke der mittelalterlichen Keramik. Bei alldem war der Charakter des ausgegrabenen Gebäudes unklar. Erst nach langwieriger Arbeit kamen im nördlichen Teil des Gebäudes Fundamente einer Kirche mit halbrunder Apsis zum Vorschein. Das ganze Kircheninnere wurde für die Gräber derjenigen, die da nach der Zerstörung der Kirche begraben wurden, benutzt.

Im Sonderkapitel macht der Verfasser die stilistische Analyse des Gebäudes, mögliche Analogien aufweisend, und schlägt die Datierung vor. Im stilistischen Sinne hat die Kirche in Tepčíci Eigenschaften der rustikalen und zum Teil retardierten Romanik. Gerade wegen dieser Rustikalität und Retardation ist die Entstehungszeit innerhalb eines längeren Zeitraums vom 11. bis zum 13. Jh. zu bestimmen.

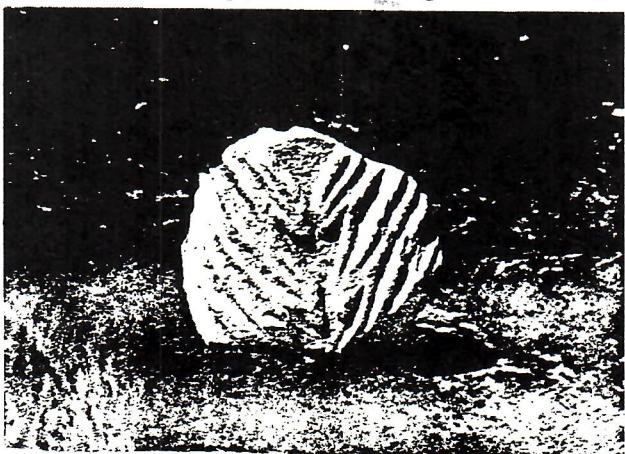
Tabla I., slika 1-5

1

Prošupljeni ulomak cigle

2

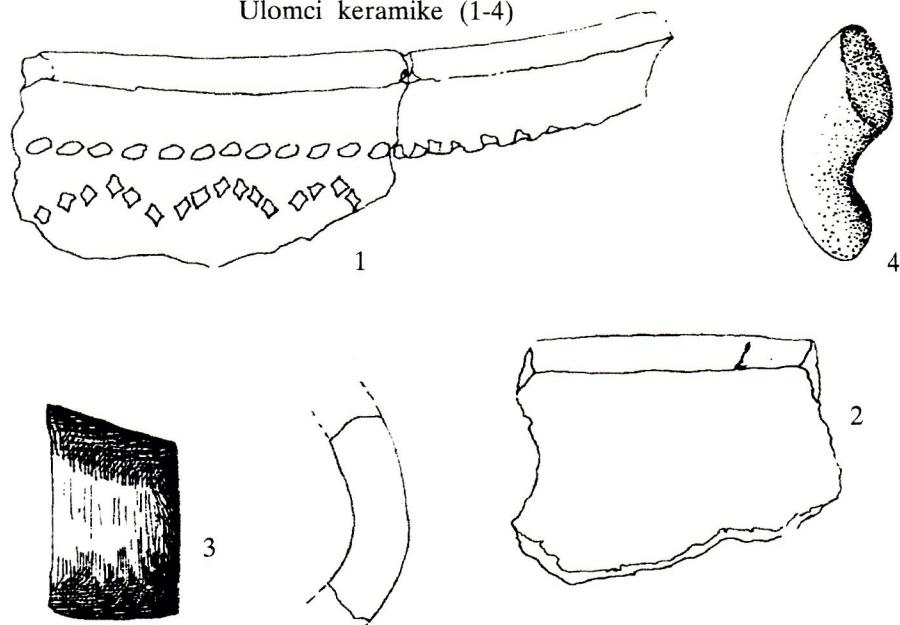
Ukrašeni ulomak kamena

3

Tabla III., slika 1-10

Uломци keramike (1-4)

Željezni eksperi (1-5)

